

Maria Korybut-Marciniak

<https://orcid.org/0000-0001-8196-5119>

Instytut Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

Szkic do portretu urzędników guberni północno-zachodnich Rosji do końca lat pięćdziesiątych XIX wieku na przykładzie urzędników izb skarbowych*

Zarys treści: Artykuł stanowi próbę ukazania sytuacji społeczno-prawnej pracowników aparatu administracyjnego w guberniach północno-zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego do końca lat pięćdziesiątych XIX w. Przybliża pochodzenie społeczne i narodowe, wykształcenie, sytuację rodzinną i ekonomiczną urzędników zatrudnionych w izbach skarbowych. W celu scharakteryzowania grupy zawodowej posłużono się materiałami zachowanymi w archiwach litewskich i białoruskich. Opisy stanu służby pracowników izb skarbowych: wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej pozwoliły zidentyfikować 225 urzędników. Przeprowadzona analiza ukazuje środowisko konstytuującą się warstwę inteligencji, wywodzącą się głównie ze zdeklasowanej szlachty polskiego pochodzenia.

Outline of content: The article attempts to present the social and legal situation of the employees of the administrative apparatus in the north-western gubernias of the Russian Empire until the end of the 1850s. It sheds light on the social and national background, education, family, and economic situation of officials employed in the treasury chambers. The author used materials preserved in Lithuanian and Belarusian archives to characterise this professional group. Descriptions of the service status of employees of the Vilnius, Grodno and Minsk tax chambers made it possible to identify 225 officials. The analysis reveals the milieu of the emerging intelligentsia stratum, originating mainly from the declassed gentry of Polish origin.

Słowa kluczowe: urzędnicy, XIX wiek, ziemie zabrane, administracja, izby skarbowe, szlachta

Keywords: officials, 19th century, partitioned territories, administration, treasury chambers, nobility

* Tekst napisany na podstawie materiałów zebranych w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki „Polacy z ziem litewsko-białoruskich w administracji cywilnej Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku”, nr umowy 2017/01/X/HS3/00253.

Urzędnicy – osoby zatrudnione w cywilnej służbie publicznej w XIX stuleciu, jako środowisko społeczne/grupa zawodowa, są w ostatnich dekadach przedmiotem coraz wnikliwszego historycznego rozpoznania. Pośród najnowszych prac polskich badaczy, podejmujących problematykę urzędników na ziemiach polskich w XIX stuleciu, należy wymienić monografie zbiorowe: *Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku*¹, *Między irredentą a kolaboracją. Ugoda, lojalizm i legalizm. „Dusza urzędnika” – zewnętrzna akceptacja i wewnętrzna niezgoda?*² oraz *Między irredentą a kolaboracją. Ugoda, lojalizm, legalizm. „Dusza urzędnika” – ludzie i ich kariery*³. Szkice na temat służb administracyjnych znajdziemy w ośmiotomowym cyklu monografii zbiorowych, pt. *Dzieje biurokracji*⁴. Spod pióra historyków wyszły też opracowania dotyczące wybranych środowisk urzędniczych⁵. Ukazały się również obszernie zbiorcze prace dokumentacyjne obejmujące spisy urzędników, które stanowią podstawę do dalszych badań tej grupy⁶.

Rozwój struktur administracyjnych monarchii absolutnych państw zaborczych opierał się na systemie biurokratycznym, który wymagał stworzenia korpusu służby cywilnej – zatrudnienia w aparacie administracyjnym stałych, zawodowych pracowników o sprecyzowanym statusie prawnym. Urzędnicza armia carskiej Rosji, której podstawy i charakter określiła ustanowiona przez Piotra I tabela rang, była

¹ *Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku. Zbiór studiów*, red. A. Kulecka, Warszawa 2017.

² *Między irredentą a kolaboracją. Ugoda, lojalizm i legalizm. „Dusza urzędnika” – zewnętrzna akceptacja i wewnętrzna niezgoda?*, red. N. Kasperek, M. Klempert, Olsztyn 2015.

³ *Między irredentą a kolaboracją. Ugoda, lojalizm i legalizm. „Dusza urzędnika” – ludzie i ich kariery*, red. A. Szmyt, Olsztyn 2015.

⁴ *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 1, red. A. Górak, I. Łuć, D. Magier, Lublin–Siedlce 2008; *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 2, red. A. Górak, D. Magier, Lublin–Siedlce 2009; *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 3, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Siedlce 2010; *Dzieje biurokracji*, t. 4, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin–Siedlce 2011; *Dzieje biurokracji*, t. 5, red. A. Gaca, A. Górak, Z. Naworski, Lublin–Toruń–Włocławek 2013; *Dzieje biurokracji*, t. 6, red. T. Bykowska, A. Górak, G. Smyk, Lublin 2016; *Dzieje biurokracji*, t. 7, red. T. Bykowska, A. Górak, J. Legieć, Lublin 2018; *Dzieje biurokracji*, t. 8, red. T. Bykowska, A. Górak, J. Legieć, Lublin 2018.

⁵ J. Szczepański, *Urzędnicy administracji państwowej Królestwa Polskiego w latach 1815–1866 (na przykładzie guberni radomskiej)*, Kielce 2015; T. Suma, *Urzędnicy poczty Królestwa Polskiego w latach 1815–1866. Próba charakterystyki zbiorowości*, Warszawa 2008.

⁶ A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*, Lublin 2014; A. Górak, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim, 1839–1918*, Lublin 2014; A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*, wyd. 2 uzup. i popr., Lublin 2015; S. Bogdanow, A. Górak, K. Latawiec, J. Legieć, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. 1: *Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, Lublin 2015; S. Bogdanow, A. Górak, K. Latawiec, J. Legieć, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. 2: *Ministerstwo Finansów*, Lublin 2016; S. Bogdanow, A. Górak, K. Latawiec, J. Legieć, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. 3: *Zarząd skarbem, finansami, przemysłem i handlem*, Lublin 2018; *Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biogramów*, red. A. Kulecka, Warszawa 2019.

w XIX w. rozbudowywana przez carat. W Imperium Rosyjskim osoby zatrudnione w służbie cywilnej stanowiły grupę niejednorodną, zhierarchizowaną i określoną samodzielnym statusem prawnym. Urzędnicy obsługiwali rozrastający się resortowy, hierarchiczny aparat administracyjny i odpowiadali przed carem za jego funkcjonowanie⁷. Było to środowisko bardzo zróżnicowane. Wyższa biurokracja, czyli urzędnicy klas I–IV, stanowiła grupę elitarną. Urzędnicy należący do niej zajmowali najwyższe stanowiska w administracji centralnej i terenowej. Stanowili oni ok. 1% pracowników administracyjnych w Rosji. Do drugiej grupy należeli urzędnicy z pozycją rangową od V do VIII klasy. Byli to radcy centralnych i terenowych instytucji, dyrektorzy departamentów ministerialnych, prokuratorzy. W aparacie administracyjnym stanowili ok. 20–25% zatrudnionych. Ich zarobki zapewniały godziwy poziom życia. Około 80% rosyjskiej kadry urzędniczej w XIX stuleciu stanowili posiadacze klas IX–XIV oraz bezrangowi pracownicy administracji. Ich pensje plasowały się na granicy minimum egzystencjalnego, przez co znajdowali się oni zazwyczaj w trudnej sytuacji socjalnej⁸. Każda z grup tworzyła własną kulturę wyrażającą się w stylu życia, sposobach spędzania czasu wolnego, modzie. Praca w służbie cywilnej i posiadana ranga miały wpływ nie tylko na „pozycjonowanie” człowieka w społeczeństwie i życiu publicznym. Odciskały też piętno na życiu prywatnym – związkach małżeńskich, sposobie wychowania potomstwa, kręgach przyjaciół, warunkach mieszkaniowych itd. Oddziaływały również na system wartości urzędników, zaszczepiając i utrwalając nieetyczne praktyki, które stawały się normą w biurokratycznej maszynie⁹.

Spółeczeństwo ziem litewsko-białoruskich, bezpośrednio włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego w czasie rozbiorów, znalazło się w nowej sytuacji ustrojowo-prawnej. Na terenach wcielonych do Rosji przeprowadzono szereg zmian administracyjnych; z dawnych województw utworzono gubernie i powiaty¹⁰. Wprowadzono rosyjskie ustawodawstwo, które dotyczyło policji, zarządu skarbowego, podatków, administracji. Wyjątek stanowił utrzymany w mocy do 1840 r. III Statut Litewski. Pozostawiał on dotychczasowe prawo cywilne oraz sądownictwo w rękach polskiej szlachty¹¹. W pierwszym czterdziestoleciu XIX w. szlachta

⁷ W.L. Stiepanow, *Przedrewolucyjna biurokracja rosyjska – zasadnicze etapy i tendencje rozwoju (VII – początek XX wieku)*, w: *Dzieje biurokracji...*, t. 4, cz. 1, s. 46–55.

⁸ Л.Ф. Писарькова, *Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века*, „Человек” 3 (1995), s. 131–132; П.А. Зайончковский, *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.*, Москва 1978, s. 66–71.

⁹ Zob. A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917*, Warszawa 2001.

¹⁰ Aleksander I wprowadził w 1802 r. podział na pięć guberni: wileńską, grodzieńską, mińską, mohylewską i witebską, który utrzymał się do 1843 r., kiedy to z guberni wileńskiej wydzielono gubernię kowieńską. Zob. B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, Poznań 1923, s. 43–44.

¹¹ Na mocy III Statutu Litewskiego szlachta posiadająca zachowała samorząd, na sejmikach gubernialnych i powiatowych decydowała w wielu kwestiach lokalnych, miała prawo wyboru członków

dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego miała możliwości kontynuowania tradycji przedrozbiorowych – mogła sprawować urzędy ziemskie, wybierać marszałków szlacheckich, a w administracji lokalnej nadal dopuszczalny był język polski. Dopiero w 1840 r. odrębność prawna guberni zachodnich została zlikwidowana – zniesiono Statut Litewski, wprowadzono prawo rosyjskie, a język polski zniknął całkowicie z sądów i urzędów powiatowych¹².

Celem artykułu jest ukazanie środowiska urzędniczego na ograniczonym polu obserwacji. Zamierzam przybliżyć pochodzenie społeczne i narodowe, wykształcenie, sytuację rodzinną, status materialny sondażowej grupy – urzędników izb skarbowych. Podstawę źródłową analizy stanowiły zachowane w archiwach litewskich i białoruskich opisy stanu służby pracowników poszczególnych izb, roczne raporty izb, dokumentacja deputacji szlacheckich, akta instytucji oświatowych poświadczających wykształcenie urzędników, dokumentacja awansów rangowych (załączniki potwierdzające dane z list stanu służby). Wykorzystane zostały ponadto spisy urzędników publikowane w formie *Kalendarzyków politycznych* oraz *Książeczek pamiątkowych* poszczególnych guberni. Materiał źródłowy – zwłaszcza listy stanu służby pracowników zatrudnionych w poszczególnych izbach (tzw. formularnyje spiski) – umożliwił ukazanie środowiska w sposób przekrojowy. Zachowały się formularze wszystkich zatrudnionych w danym urzędzie – od kierowników po bezrangowych pomocników kancelaryjnych. Informacje zawarte w listach stanu służby stanowiły podstawę pragmatyki służbowej. Były one oficjalnymi, poświadczonymi przez władzę dokumentami, na podstawie których podejmowano decyzje o awansach, translokacjach, odnaczeniach, nagrodach, wysokości emerytury. Analizie poddano dokumenty urzędników zatrudnionych w wybranych izbach skarbowych: wileńskiej (z lat 1802, 1819, 1822, 1827, 1838), grodzieńskiej (z lat 1821, 1841), mińskiej (z lat 1830, 1858); łącznie badaniem objęto 225 urzędników¹³.

Izby skarbowe w Rosji zostały powołane w 1775 r. i stanowiły organy administracji finansowej na szczeblu guberni. Od 1802 r. podlegały centralnej władzy skarbowej – Ministerstwu Finansów. Zakres kompetencji izb skarbowych, ich struktura i podział na poszczególne wydziały zależały od reform w Ministerstwie Finansów i specyfiki gospodarczej danej guberni. Izby odpowiedzialne były za szeroko rozumiane sprawy finansowe guberni: monitorowanie dochodów

sądów ziemskich i dworskich, a także urzędników szlacheckich: marszałków gubernialnych i powiatowych, sędziów, pisarzy, rejentów, podkomorzonych, asesorów i woźnych.

¹² A. Korobowicz, W. Witkowski, *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 55 (2003), z. 1, s. 76–83.

¹³ Należy zaznaczyć, że poszczególne akta osobowe różniły się poziomem szczegółowości. Dopiero po powstaniu listopadowym odnotowywano przynależność konfesyjną zatrudnionych oraz informacje dotyczące wykształcenia. W latach pięćdziesiątych XIX w. znajdziemy w formularzach adnotacje o wynagrodzeniu. Szczegółowość opisu przebiegu służby zależała również od skrupulatności spisującego akta.

budżetowych, kontrolę podatkową i zarządzanie finansowe mieniem państwowym (grunty, budynki, lasy, kopalnie, fabryki państwowe)¹⁴. Ich kompetencje na przestrzeni XIX stulecia zawężały się – powoływano nowe ograny do kontroli i zarządu majątkiem państwa. W zakresie ich jurysdykcji pozostawiono sferę podatkową. Do 1845 r. na czele izb skarbowych stał wicegubernator, który obejmował zwierzchnictwo służbowe nad całym personelem. Był odpowiedzialny za sprawy prowadzone w izbach i zobowiązany do przesyłania raportów o stanie izb Ministerstwu Finansów oraz gubernatorowi cywilnemu¹⁵. Wicegubernator odpowiadał za politykę kadrową izb: mianował i przenosił na inne stanowiska urzędników i funkcjonariuszy niższych stopni, przedstawiał ministerstwu wnioski awansowe. Do 1845 r. etatowymi pracownikami izb skarbowych byli 2–3 konsyliarze, gubernialny kasjer, sekretarz oraz radca. Zatrudniano również personel kancelaryjny, który stanowili naczelnicy referatów (stołów) i ich pomocnicy, kanceliści, podkanceliści, pisarze, protokolanci, archiwiści, żurnaliści. W 1845 r. skład pracowników etatowych uległ rozszerzeniu. Izby otrzymały osobne kierownictwo podległe Ministerstwu Finansów – na ich czele nie stał już wicegubernator, ale naczelnik (prezes). W *Pamiętnej książce* guberni wileńskiej z 1845 r. znajdujemy obok naczelnika izby radcę, kontrolera, skarbnika, asesorów, naczelnika spraw gospodarczych, urzędnika do spraw specjalnych, gubernialnego lustratora oraz służby kancelaryjne¹⁶. W zależności od specyfiki gospodarczej guberni izby kontrolowały różne obszary gospodarcze, np. w Mińskiej Izbie Skarbowej do 1845 r. zatrudniano leśniczych okręgowych¹⁷.

Pochodzenie społeczne i narodowe

W urzędniczych aktach osobowych stosowano szereg określeń, definiujących pochodzenie społeczne pracownika, z których większość była adekwatna do pochodzenia stanowego lub statusu zawodowego rodziny pracownika. W poszczególnych spisach zbiorczych pojawiają się różnice w określeniach pochodzenia społecznego, szczególnie widoczne w formularzach pracowników należących do stanu szlacheckiego. Stosowano terminy: „szlachta”, „szlachta polska”, „szlachta starożytna”, „szlachta wylegitymowana” (czasem dodawano rok legitymacji i gubernie,

¹⁴ Л.Е. Шепелев, *Чиновный мир России. XVIII – начало XX вв.*, Санкт-Петербург 1999, с. 29–31.

¹⁵ Z powodu niejasno określonego zakresu władzy gubernatorów cywilnych wobec izb skarbowych dochodziło do sporów kompetencyjnych pomiędzy wicegubernatorem a gubernatorem cywilnym. Szerzej zob. Н.Л. Семенова, *Гражданские губернаторы и казенные палаты в системе местного управления Российской Империи в конце XVIII-первой трети XIX в.*, „Известия Самарского научного центра РАН” 18 (2016), № 13, с. 31–35.

¹⁶ *Памятная книжка Виленской губернии на 1845 г.*, Wilno 1845, с. 16–17.

¹⁷ Национальный исторический архив Беларуси (Минск) (dalej: НИАБМ), ф. 299, оп. 7, д. 71, к. 2–41.

w której obywatel został wylegitymowany), „szlachta zatwierdzona przez Heroldię”, „szlachta niezatwierdzona”. Znajdujemy też określenia dotyczące statusu zawodowego ojca: „z dzieci wojskowych”, „z dzieci oficerów”, „z dzieci duchownych”, „z dzieci kupieckich”, „z dzieci służących”. W niektórych przypadkach mamy również podane pochodzenie geograficzne, np. „z mieszczan witebskich”. Natrafiamy też na inne określenia, np. „z małoruskich Kozaków”. Pośród wszystkich badanych urzędników dominacja osób wywodzących się ze szlachty była bezsporna. Ponad 80% zatrudnionych podawało pochodzenie herbowe. Najwięcej pracowników pochodzenia szlacheckiego zatrudniano w Grodzieńskiej Izbie Skarbowej – 90,5%, najmniej w Mińskiej Izbie Skarbowej – 52,7%.

Trzeba zaznaczyć, że w formularzach zbiorczych w poszczególnych okresach występowały pewne różnice. Dopiero po 1831 r. pojawiały się adnotacje o przynależności konfesyjnej. W przypadku mieszkańców Kraju Zachodniego w pierwszej połowie XIX w. związek pomiędzy wyznaniem rzymskokatolickim a pochodzeniem polskim nie budzi większych wątpliwości. Brak tej informacji w formularzach z pierwszego trzydziestolecia stulecia przysparza pewnych trudności w określaniu przynależności narodowej. Próba ustalenia pochodzenia narodowego wymaga wnikliwej analizy informacji zawartych w formularzach osobowych.

Zachowany spis urzędników Wileńskiej Izby Skarbowej z 1802 r. obejmował wyłącznie urzędników rangowych¹⁸. Na jej czele stał wicegubernator, rzeczywisty radca stanu Prokopiusz Bagmiewski¹⁹. W skład izby wchodziło: 3 konsystorzy – Aleksy Nieczajew, Ignacy Listowski, Henryk Rzyszewski, kasjer (Stefan Sebinowicz), asesor (Wincenty Tarnowski), sekretarz (Szymon Waszkiewicz), 3 naczelnicy stołu, pomocnik naczelnika stołu, archiwista, 3 kanceliści i podkancelista²⁰. U 12 z 19 zatrudnionych pracowników odnotowano pochodzenie szlacheckie, natomiast pozostali zostali oznaczeni jako „dzieci oficerów” (2), „dzieci duchownych” (2), „dzieci wolnych obywateli” (1), „dzieci służących” (1). W przypadku jednego pracownika nie podano informacji. Majątki ziemskie posiadały 4 osoby: naczelnik izby Prokopiusz Bagmiewski był największym posiadaczem – miał 150 poddanych (dusz męskich) w powiecie wileńskim. Trzech urzędników dysponowało drobnymi majątkami (od 5 do 37 poddanych). Pozostali urzędnicy pochodzenia szlacheckiego nie wykazali majątku nieruchomego.

Funkcjonuje przekonanie, że w pierwszych latach panowania rosyjskiego na ziemiach litewsko-białoruskich trzon personelu administracyjnego stanowili Rosjanie. Leonid Żytkowicz uważał, że „Miejscowy, polski element urzędniczy

¹⁸ Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (dalej: LVIA), fond 381, ap. 15, b. 165, k. 2–30.

¹⁹ Prokopiusz Bagmiewski od 1802 r. był wicegubernatorem wileńskim, od 1806 r. – gubernatorem cywilnym wileńskim. Zob. „Kurier Litewski” (14 XI 1828), nr 137, s. 1.

²⁰ Obsada głównych stanowisk w izbie nie uległa zmianie do 1807 r. Bagmiewski, Nieczajew, Listowski, Rzyszewski, Serbinowicz i Tarnowski piastowali nadal te same stanowiska. *Kalendarzyk polityczny dla Wydziału Uniwersytetu Imperatorskiego Wileńskiego na rok 1807*, Wilno 1807, s. nlb.

Tabela 1. Skład osobowy pracowników Wileńskiej Izby Skarbowej w 1802 r.²¹

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Ranga	Wiek	Pochodzenie	Majątek	Rok wstąpienia do służby/rodzaj
1	Prokopiusz Bagmiewski	naczelnik/ wicegubernator	IV	49	szlacheckie	150 dusz	1778 – służba wojskowa
2	Aleksy Nieczajew	konsystorz	VI	52	z wolnych obywateli rosyjskich	brak	1770 – służba wojskowa
3	Ignacy Listowski	konsystorz	VI	40	z dzieci duchownych	brak	1776 – służba wojskowa
4	Henryk Ryzyszewski	konsystorz	VII	brak danych	brak danych	brak danych	1802 – izba skarbowa
5	Stefan Serbinowicz	kasjer gubernialny	VIII	40	szlacheckie	brak	1778 – sąd ziemski
6	Wincenty Tarnowski	asesor	VIII	39	szlacheckie	brak	1770 – sąd ziemski
7	Szymon Baszkiewicz	sekretarz	X	32	z dzieci oficerów	brak	1796 – izba skarbowa
8	Aleksander Chudzikiewicz	naczelnik stołu	X	32	szlacheckie	32 dusze	1786 – izba skarbowa
9	Ludwik Gryfin	naczelnik stołu	XIV	31	z dzieci oficerów	brak	1787 – izba skarbowa
10	Wincenty Rogalski	kancelista	X	31	szlacheckie	22 dusze	1787 – policja ziemska
11	Fiodor Wachowicz	naczelnik stołu	XII	33	szlacheckie	brak	1796 – izba skarbowa
12	Dymitr Szczelkunow	kancelista	XIV	25	z dzieci duchownych	brak	1789 – izba skarbowa
13	Ignacy Karulewicz	archiwista	XIV	43	szlacheckie	brak	1785 – komisja skarbowa
14	Jan (?)	pomocnik stołu	X	30	szlacheckie	brak	1797 – izba skarbowa
15	Stefan Kostyra	pomocnik stołu	X	30	szlacheckie	brak	1782 – Powiatowy Urząd Skarbowy
16	Marcin Grondzki	kancelista	X	29	szlacheckie	5 dusz	1797 – izba skarbowa
17	Aleksander Dukszyński	kancelista	XIV	26	szlacheckie	35 dusz	1792 – magistrat wileński
18	Daniel Terentiewicz	podkancelista	X	39	z dzieci służących	brak	1778 – sąd grodzki
19	Andrzej Serbinowicz	kancelista	XIV	19	szlacheckie	brak	1790 – policja ziemska

²¹ LVIA, fond 381, ap. 15, b. 165, k. 2–30.

nielicznie miał być reprezentowany w nowych jurysdykcjach²². Skład osobowy Wileńskiej Izby Skarbowej z 1802 r. tego nie potwierdza. Analiza przebiegu służby rzuca więcej światła na pochodzenie społeczne i narodowe. Najwyżsi rangą urzędnicy mieli za sobą karierę wojskową w armii rosyjskiej (Bagmiewski, Nieczajew, Listowski). Bagmiewski – naczelnik Izby w randze IV rzeczywistego radcy stanu oraz Nieczajew – konsystorz w randze VI radcy kolegiального byli adiutantami Nikołaja Repnina i przybyli na tereny wcielone do Rosji w 1795 r. Dwóch urzędników rozpoczynało służbę cywilną w sądach ziemskich, jeden w sądzie grodzkim, dwóch w policji ziemskiej, jeden w magistracie miejskim wileńskim, pozostali zostali od razu zatrudnieni w urzędach skarbowych. Formularze odnotowują datę rozpoczęcia służby. W badanej grupie 66,6% osób podjęło pracę w urzędach jeszcze w czasach I Rzeczypospolitej. Pośród zatrudnionych w Izbie po 1795 r. mamy pięciu urzędników z nieszlacheckim pochodzeniem. Uwzględniając informacje na temat przeszłości służbowej, widzimy, że tylko urzędnicy obsadzający najwyższe stanowiska przybyli do Wilna z guberni centralnych. Pozostali pracownicy rekrutowali się z ludności miejscowej i wykazywali „doświadczenie w urzędowaniu”. To szlachta nieposiadająca lub właściciele niewielkich majątków w okolicach Wilna, którzy pracę w strukturach administracyjnych rozpoczynali jeszcze w okresie I Rzeczypospolitej, w magistraturze wileńskiej, sądach ziemskich, policji ziemskiej, kancelariach miejscowych urzędów²³.

Schyłek XVIII i początek XIX w. był to czas formowania się administracji. Repnin miał problem z obsadzeniem stanowisk administracyjnych – starał się o przyciągnięcie urzędników z Rosji, jednak od kandydatów wymagał znajomości języka polskiego, co znacznie ograniczało ich napływ. Rekrutację prowadził również w guberniach białoruskich i ukraińskich²⁴. Ostatecznie wyższe urzędy udało mu się obsadzić Rosjanami, jednak sprawna administracja wymagała rzeszy niższych, wykwalifikowanych urzędników i służb kancelaryjnych. Te braki uzupełniano Polakami.

Dwie dekady później Wileńska Izba Skarbowa zatrudniała 20 urzędników²⁵. Pochodzenie szlacheckie odnotowano u 90% pracowników. Majątek ziemski posiadały zaledwie dwie osoby: naczelnik izby/gubernator cywilny Piotr Horn²⁶

²² L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7*, Wilno 1938, s. 182.

²³ LVIA, fond 381, ap. 15, b. 165, k. 2–30.

²⁴ L. Żytkowicz, *op. cit.*, s. 179–182.

²⁵ *Ibidem*, k. 29–48, 449–462.

²⁶ Piotr Horn von Ekebyholm, urodzony ok. 1776 r.; w 1795 r. uzyskał dyplom doktora filozofii na uniwersytecie w Wiedniu. Na początku XIX w. przybył do Wilna. W 1804 r. dzierżawił księgarnię uniwersytecką. W 1806 r. pełnił urząd gubernialnego komisarza granicznego. W 1819 r. został wicegubernatorem wileńskim. W latach 1824–1828 był gubernatorem cywilnym wileńskim. W powiecie wilkomirskim zakupił duży majątek – Becze (inna nazwa to Karolinowo). *Ibidem*, k. 450–451; Biblioteka Narodowa, rkps IV 10633, M. Brensztejn, Władze zwierzchnie wschodnich prowincji Rzeczypospolitej, k. 10; *Kalendarzyk polityczny dla Wydziału Uniwersytetu Imperatorskiego Wileńskiego na rok 1822*, Wilno 1822, s. 221–222.

Tabela 2. Skład osobowy pracowników Wileńskiej Izby Skarbowej w 1822 r.²⁷

Ip.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Ranga	Wiek	Pochodzenie	Majątek	Rok wstąpienia do służby/rodzaj
1	Piotr Horn	naczelnik/wicegubernator wileński	III	46	szlacheckie	381 dusz	1789 – Magistrat Portu Bałtyckiego/ sekretarz
2	Fiodor Kramer	konsyliarz/radca działu rewizyjnego	VIII	34	szlacheckie	brak	1807 – Zarząd Obwodu Białostockiego/kancelarzysta
3	Bazyli Kołkowski	konsyliarz/radca działu ekonomicznego	VIII	30	szlacheckie	brak	1808 – Zarząd Gubernialny Miński/ kancelarzysta
4	Piotr Lega	skarbnik gubernialny	IX	38	–	–	1794 – Sąd Ziemski Nowogródzki/ kancelarzysta
5	Onufry Krydel	konsyliarz	IX	30	szlacheckie	35 dusz	1805 – Sąd Główny Grodzieński/ kancelarzysta
6	Jan Proniewicz	naczelnik referatu ds. obco krajowców	VIII	45	szlacheckie	brak	1805 – Kolegium Spraw Zagranicznych
7	Andrzej Kasprzycki	urzędnik do spraw i rachunków zaległych	IX	36	szlacheckie	brak	1806 – Grodzieńska Izba Skarbowa/ kancelarzysta
8	Józef Kulikowski	sekretarz	X	36	szlacheckie	brak	1806 – Grodzieńska Izba Skarbowa/ kancelarzysta
9	Antoni Gołębiowski	pomocnik stołu	X	33	szlacheckie	brak	1807 – Sąd Ziemski Trocki/pisarz
10	Józef Gołębiowski	powytczyk	X	38	szlacheckie	brak	1803 – Wileńska Izba Skarbowa/ kancelarzysta

²⁷ LVIA, fond 381, ap. 15, b. 158, k. 29–48, 449–462.

Tabela 2. Skład osobowy pracowników Wileńskiej Izby Skarbowej w 1822 r. Ciąg dalszy

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Ranga	Wiek	Pochodzenie	Majątek	Rok wstąpienia do służby/rodzaj kopista
11	Mateusz Konstanty Górniewicz	registrator	XII	30	szlacheckie	brak	1809 – Zarząd Guberni Wileńskiej/kopista
12	Fiedosi Gajko	powytczyk	XIV	24	z mieszczan witebskich	brak	1815 – Kasa Skarbowa Powiatowa Lidzka/podkancelista
13	Ignacy Kończka	podkancelista	XIV	37	szlacheckie	brak	1815 – Wileńska Izba Skarbowa/podkancelista
14	Teodor Choroszcza	kancelista	XIV	35	szlacheckie	brak	1811 – Wileńska Izba Skarbowa/kancelista
15	Maksym Kondratienko	naczelnik stołu	XII	28	z matoruskich Kozaków	brak	1809 – Kasa Skarbowa Powiatowa Ostrogska/podkancelista
16	Klemens Abramowicz	powytczyk	XIV	43	szlacheckie	brak	1805 – Sąd Główny Wileński
17	Dominik Berliński	podkancelista	XIV	29	szlacheckie	brak	1814 – Wileńska Izba Skarbowa/kopista
18	Józef Kuncewicz	kancelista	–	27	szlacheckie	brak	1817 – Sąd Powiatowy Ziemi Wilekomirski/regent
19	Michał Nowogrodzki	kancelista	–	20	szlacheckie	brak	1819 – Wileńska Izba Skarbowa/kopista
20	Aleksander Zagajny	kancelista	–	18	szlacheckie	brak	1819 – Powiatowy Sąd Ziemi kancelista

(150 poddanych) i zatrudniony na stanowisku konsyliarza Onufry Krydel²⁸ (35 poddanych). Pośród pracowników tylko cztery osoby pełniły funkcje urzędników ziemskich przed podjęciem pracy w Izbie. Większość zatrudnionych wstąpiła do służby cywilnej po 1814 r. Jedynie naczelnik Piotr Horn i skarbnik gubernialny Piotr Lega rozpoczęli służbę jeszcze przed III rozbiorem. Ten ostatni był kancelistą w Sądzie Ziemskim Nowogródzkim. Daty podjęcia zatrudnienia w Izbie pokazują, że jej skład osobowy formował się po 1815 r. – 15 osób objęło posady w latach 1815–1822. W składzie Izby jedynie Fiedosi Gajko i Maksym Kondratienko mieli odnotowane pochodzenie nieszlacheckie – to przybysze z guberni witebskiej. Pozostali rekrutowali się spośród miejscowej ubogiej braci szlacheckiej. W dokumentach personalnych pojawiły się u dwóch osób zwolnienia w latach 1812–1813, stanowiące ślad udziału w kampanii Napoleona 1812 r. U jednego – Mateusza Konstantego Górynowicza – w formularzu wzmiankowano o udziale w wyprawie na Moskwę, w oddziałach „nieprzyjacielskich wojsk polskich”. Po klęsce Napoleona młodzieniec powrócił do służby administracyjnej – w 1814 r. objął wakat w Zawilejskim Powiatowym Urzędzie Skarbowym, a pół roku później został zatrudniony w charakterze podkancelisty w Wileńskiej Izbie Skarbowej²⁹.

W 1827 r. wszyscy zatrudnieni w Wileńskiej Izbie Skarbowej wykazali pochodzenie szlacheckie. Żaden z pracowników nie posiadał majątku. Naczelnik izby, wieloletni jej pracownik, mianowany na stanowisko wicegubernatora wileńskiego Ignacy Listowski³⁰ również nie miał zabezpieczenia w dobrach ziemskich. Stuprocentową przynależność do stanu szlacheckiego spotykamy w składzie Grodzieńskiej Izby Skarbowej w 1821 r.³¹ Oczywiście pochodzenie szlacheckie nie może stanowić

²⁸ Onufry Krydel był reprezentantem rodziny drobnoszlacheckiej. Posiadał majątek Talkowszczyzna w powiecie lidzkim. W 1805 r. wstąpił do służby i został kancelistą w Sądzie Głównym Grodzieńskim. Obejmował posady w różnych urzędach: Grodzieńskiej Izbie Skarbowej, Zarządzie Obwodu Białostockiego, kancelarii grodzieńskiego gubernatora cywilnego. W 1820 r. został zatrudniony w Wileńskiej Izbie Skarbowej. Karierę zakończył w zarządzie III Okręgu Korpusu Żandarmów w Warszawie. Zmarł w Warszawie 17 czerwca 1855 r. Został pochowany na Powązkach. Zob. *ibidem*, k. 456–458; *Nekrolog Onufrego Krydla*, „Kurier Warszawski” (1855), nr 158; *Akt zgonu Onufrego Krydla [Kościół św. Krzyża]*, <https://szukajwarchiwach.pl/72/158/0/-/28/skan/full/wTqyrs1FVtDHRhaWk-EmpQ> (dostęp: 12.01.2021).

²⁹ LVIA, fond 381, ap. 15, b. 158, k. 29–48, 449–462.

³⁰ Ignacy Mikołajewicz Listowski był w latach 1824–1832 wileńskim wicegubernatorem. Karierę rozpoczął w armii carskiej – w 1800 r. otrzymał rangę pułkownika. W 1802 r. na własną prośbę zrezygnował ze służby wojskowej i został oddelegowany do służby cywilnej w Wilnie – tam wstąpił do Wileńskiej Izby Skarbowej w charakterze radcy. W tym samym roku otrzymał rangę radcy kolegiального (VI). W 1805 r. uzyskał rangę radcy stanu (V), a w 1819 r. rangę rzeczywistego radcy stanu (IV). U Polaków nie cieszył się estymą – wspominano go jako „najpodlejszego z ludzi”. *Ibidem*, b. 160, k. 23–14; C.B. Волков, *Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь*, Москва 2016, s. 375; *Powstanie powiatu wileńskiego przez A.J. Jednego w powstaniu tem uczestnika*, w: *Pamiętniki polskie*, t. 3, z. 2, Paryż 1845, s. 85.

³¹ Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно (dalej: НИАБГТ), ф. 2, оп. 37, д. 1831.

dowodu na pochodzenie narodowe – Rosjanie przybywający z guberni centralnych Cesarstwa i obejmujący wyższe urzędy należeli do dworianstwa. Przeszłość służbowa oraz informacje o ukończonych szkołach pozwalają na wyciągnięcie wniosków o przynależności narodowej – większość pracowników stanowili zubożali szlachcice polskiego pochodzenia. Jedynie stanowiska kierownicze piastowali Rosjanie.

Do 1831 r. sytuacja w obsadzie badanych izb przedstawiała się podobnie. Jedynie w Mińskiej Izbie Skarbowej w 1830 r. można zauważyć niższy procent szlacheckich potomków – nieco ponad 74% składu (5 pracowników to „dzieci duchownych”, 2 „dzieci wojskowych”, 1 pracownik należał do „dzieci kupieckich”)³². Większość urzędników wywodziła się ze zubożałej szlachty, a praca w urzędzie stanowiła podstawowe źródło dochodu.

Ukaz z 30 października 1831 r. znosił odrębności w nomenklaturze urzędów i sądów oraz wprowadzał nazewnictwo ogólnorosyjskie³³. Drobną szlachtą polskiego pochodzenia, pełniącą do tej pory służbę cywilną, została z posad wydalona z powodu braku dowodów nieposzlakowanej lojalności (część urzędników wzięła udział w powstaniu; za „niepewnych” uznano tych, których rodziny były zaangażowane w ruch powstańczy) lub braku znajomości języka rosyjskiego³⁴. Władze carskie zamierzały zrusyfikować administrację. Ukazem z 15 października 1832 r. ogłoszono specjalne dodatki dla tych urzędników rosyjskich, którzy przeniosą się na służbę do guberni litewsko-białoruskich³⁵. W rzeczywistości niewielu Rosjan z nich skorzystało, a składy osobowe urzędów nie uległy widocznej zmianie. W formularzach osobowych zaczęto odnotowywać przynależność konfesyjną w celu większej kontroli zatrudnionych. W 1838 r. w Wileńskiej Izbie Skarbowej znajdujemy 92,3% urzędników pochodzenia drobnoszlacheckiego i wyznania rzymskokatolickiego. W Grodzieńskiej Izbie Skarbowej jeszcze w 1841 r. 90% składu stanowili katolicy pochodzenia szlacheckiego, ale liczba katolików spadała i w 1852 r. stanowili oni 65% zatrudnionego personelu³⁶. W Mińskiej Izbie Skarbowej w 1858 r. dane przedstawiają się już nieco inaczej. Choć szlachta katolicka nadal przeważała (56,2% zatrudnionego personelu), to udział prawosławnych sięgał prawie 26%. Nieco ponad 18% zatrudnionych to mahometanie (głównie szlachta pochodzenia tatarskiego).

Do powstania listopadowego służba w administracji cywilnej imperium nie posiadała negatywnych konotacji narodowych. Większość stanowisk urzędowych zajmowali Polacy, w sądownictwie i wielu urzędach powiatowych językiem powszechnie używanym był polski, a samo „urzędowanie” kojarzono raczej ze służbą obywatelską dawnej Rzeczypospolitej. Wstąpienie w poczet rosyjskiego

³² НИАБМ, ф. 299, оп. 7, д. 71.

³³ A. Korobowicz, W. Witkowski, *op. cit.*, s. 75.

³⁴ С. Токць, *Шляхта Гродзенскай губерні на расійскай державнай службе 30–50-ых XIX гадыст*, „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich” 3 (2017), nr 3, s. 139–140.

³⁵ НИАБМ, ф. 299, оп. 7, д. 72.

³⁶ НИАБГГ, ф. 1, оп. 22, д. 75.

„czynownictwa” było sposobem na zabezpieczenie materialnego bytu, ratunkiem przed społeczną degradacją i beczynnością³⁷. Badania przeprowadzone przez białoruskiego historyka Siarhieja Tokcia potwierdzają społeczny skład kadry urzędniczej w Kraju Zachodnim – urzędnicy do powstania styczniewego rekrutowali się w przeważającej mierze z miejscowej szlachty wyznania rzymskokatolickiego³⁸.

Za panowania Mikołaja I warunki pracy Polaków w urzędach uległy pogorszeniu – daje się zauważyć politykę blokowania karier katolików. Od 1831 r. młodzi szlachcice mogli podejmować pracę w Petersburgu tylko za zgodą monarchy³⁹. Ukaz z 1837 r. uniemożliwiał mieszkańcom guberni zachodnich Cesarstwa (z wyjątkiem prawosławnych i grekokatolików) podejmowania pracy administracyjnej w guberni petersburskiej przed odbyciem pięcioletniej służby w jednej z pozostałych centralnych (wielkorosyjskich) guberni⁴⁰. Od 1840 r. do służby państwowej można było wstąpić jedynie po udowodnieniu szlachectwa przed Komisją Rewizyjną⁴¹. W 1841 r. wszedł w życie ukaz dotyczący służby cywilnej potomków katolików z guberni zachodnich – mieli oni być zatrudniani w miejscach innych niż się urodzili⁴². Blokady awansów urzędniczych osób pochodzenia polskiego mają odbicie w listach stanu służby. Wielu pracowników wyznania katolickiego pozostawało w randze registratora kolegiального przez kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt lat⁴³. Na postępy w karierze mieli szansę tylko Polacy, którzy przez swoją serwilistyczną postawę zyskali zaufanie przełożonych i ci, którzy podjęli pracę w guberniach centralnych.

Wykształcenie urzędników, pozycje rangowe i uposażenie

Wileński Okręg Naukowy z Cesarskim Uniwersytetem Wileńskim na czele stwarzał możliwość zdobycia średniego i wyższego wykształcenia mieszkańcom guberni zachodnich i przyciągał rzesze polskiej młodzieży szlacheckiej – tej ziemiańskiej, ale przede wszystkim zubożałej, zagrożonej deklasacją. Wykształcenie stało się

³⁷ Zob. *Kodeks Towarzystwa Szubrawców z 1819 roku*, w: J. Bieliński, *Szubrawcy w Wilnie (1817–1822). Zarys historyczny*, Wilno 1910, s. 40–41; Z. Skwarczyński, *Kazimierz Kontrym. Towarzystwo Szubrawców. Dwa studia*, Łódź 1961, s. 71, 167–168.

³⁸ С. Токць, *Мясцовая шляхта і дзяржаўная адміністрацыя Расійскай імперыі ў Гродзенскай губерні. Лаяльнасць і супраціў*, Гродна 2019.

³⁹ Л.Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше*, Москва 1999, с. 42.

⁴⁰ *Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2*, т. 12, Санкт-Петербург 1837, № 9894, с. 58–59.

⁴¹ *Ibidem*, т. 15, Санкт-Петербург 1841, № 13047, с. 3–4.

⁴² *Ibidem*, т. 16, Санкт-Петербург 1841, № 14182, с. 51–52.

⁴³ Józef Piotrowski zatrudniony w Wileńskiej Izbie Skarbowej (1838) w ciągu 21 lat służby cywilnej zdobył XIV rangę. W jego aktach widzimy wakat w latach 1830–1832, co może tłumaczyć brak awansu. Konstanty Polański z tejże Izby, z XIV rangą, wypełniał obowiązki służbowe przez 17 lat. LVIA, fond 381, ap. 15, b. 169, k. 727–728.

ratunkiem na podbudowanie prestiżu najuboższych posiadaczy klejnotu. W guberniach zachodnich żywiono nadzieję, że świadectwo ukończenia szkoły czy zdobycie tytułu uniwersyteckiego otworzy nowe perspektywy życiowe i przywróci blask herbom. Drobnoszlachecka młodzież, niepewna swojej pozycji społecznej, licznie wstępowała do gimnazjów i szkół powiatowych w Wileńskim Okręgu Naukowym, lecz opuszczając szkolne mury, zderzała się z brakiem perspektyw na pracę zarobkową. Wielu młodych ludzi z dyplomami szkół średnich, a także z tytułami magistra wracało do swoich majątków albo poszukiwało posad ekonomów, nauczycieli, dzierżawców. Część podejmowała decyzję o karierze urzędniczej i wstępowała w szeregi rosyjskich czynowników⁴⁴. Aparat administracyjny imperium zmagął się z ciągłymi niedoborami wykwalifikowanych kadr. Ukaz Aleksandra I z 1809 r., przygotowany przez Michaiła Sperańskiego, precyzujący wstępowanie do służby cywilnej, określał zasady zdobywania wyższych rang, których podstawą miało być wyższe wykształcenie lub złożenie odpowiedniego egzaminu⁴⁵. Wykształcona młodzież drobnoszlachecka, z braku lepszych perspektyw, decydowała się na służbę w rosyjskim mundurze cywilnym. Poszukiwano zaczepienia w „biurze” nawet na najniższym stanowisku. Praca w urzędzie, choć niskopłatna, chroniła przed degradacją społeczną i dawała nadzieję na awans. W pierwszych trzech dekadach XIX w. w aparacie administracyjnym guberni zachodnich zaroilo się od „herbowej gołoty” z dyplomami.

Po zamknięciu Uniwersytetu Wileńskiego nastąpił etap systematycznej likwidacji publicznych szkół polskich oraz placówek prowadzonych przez zakony katolickie. Zastępowano je szkołami rosyjskimi podporządkowanymi Białoruskiemu Okręgowi Naukowemu (od 1850 r. Wileńskiemu Okręgowi Naukowemu). Stopniowo dochodziło do wymiany kadrowej – polskich nauczycieli zastępowano Rosjanami. W okresie międzypowstaniowym szkoły parafialne właściwie przestały istnieć. Rozbudowywano sieć szkół rosyjskich w większych miastach, ale na prowincji nastąpił upadek szkolnictwa średniego⁴⁶. Właśnie szkoły powiatowe oraz gimnazja kształciły przyszłe kadry niższych urzędników, którzy byli potrzebni w rozrastającym się aparacie biurokratycznym. Do rosyjskich placówek edukacyjnych trafiali nie tylko synowie szlachty zatwierdzonej. Potomkowie szlachty, którzy nie przedstawili dokumentów wywodowych, zgodnie z ustawą z 1841 r. mieli otrzymywać od Komisji Rewizyjnej pozwolenia na rozpoczęcie edukacji⁴⁷.

⁴⁴ D. Beauvois, *Inteligencja bez wyjścia: wiedza a przywileje społeczne w Wileńskim Okręgu Szkolnym (1802–1832)*, w: *Inteligencja polska pod zaborami. Studia*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1979, s. 11–106.

⁴⁵ Л.Е. Шепелев, *op. cit.*, s. 114.

⁴⁶ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 56–58.

⁴⁷ *Полное собрание законов Российской Империи...*, т. 16, Санкт-Петербург 1841, № 14802, с. 797.

Dane dotyczące wykształcenia pracowników administracji skarbowej, w aktach osobowych urzędników, w pierwszych trzech dekadach XIX w. nie zawsze były odnotowywane. Spotykamy wpisy o „ukończeniu szkół” bez podania konkretnej placówki. Jedynie w przypadku dyplomu studiów wyższych ankiety personalne zawierają informacje o stopniu naukowym i ukończonym uniwersytecie. Dopiero w latach trzydziestych zaczęto odnotowywać szczegóły dotyczące ukończenia konkretnej szkoły (lub klas w szkole).

Na podstawie zachowanych dokumentów widzimy, że w izbach skarbowych dominowały osoby z wykształceniem średnim. Gimnazja (pełny lub niepełny kurs) ukończyło 38% zatrudnionych, a szkoły powiatowe – 33,9%. W przypadku części urzędników znajdujemy dokumenty poświadczające ukończenie konkretnej placówki oświatowej⁴⁸. Potomkowie duchownych prawosławnych przedstawiali też świadectwa seminariów duchownych (4,2%). Nieco ponad 11% pracowników miało za sobą wyłącznie edukację domową. Samo otrzymanie etatu kancelisty lub podkancelisty świadczyło o posiadaniu umiejętności posługiwania się językiem rosyjskim. Większość osób z wykształceniem domowym zatrudniona była w charakterze służb kancelaryjnych. Urzędnicy izb skarbowych z wykształceniem uniwersyteckim stanowili niewielki odsetek – 5,9%. Byli to głównie absolwenci Uniwersytetu Wileńskiego, Kijowskiego i Charkowskiego. W Mińskiej Izbie Skarbowej znajdujemy też urzędników z dyplomami uczelni rolniczej – Instytutu Leśnego w Petersburgu (3,3%). Ponadto 1,69% zatrudnionych zdobyło wykształcenie w Korpusie Kadetów – to osoby, które względu na stan zdrowia zostały skierowane do służby cywilnej.

Tabela 3. Poziom wykształcenia urzędników izb skarbowych 1830–1858⁴⁹

Poziom wykształcenia Instytucja edukacyjna	Uniwersytet	Instytut Leśny w Petersburgu	Gimnazjum	Szkoła powiatowa	Seminarium duchowne	Korpus Kadetów	Edukacja domowa	Brak danych
% urzędników	5,9	3,3	38	33,9	4,2	1,69	11	2,1

Dołączane do akt świadectwa gimnazjalne wskazują, że większość zatrudnionych urzędników nie kończyła edukacji w placówce, mimo że pełny kurs nauk był istotnym elementem awansu w tabeli rang. Ukończenie gimnazjum z wyróżnieniem dawało możliwość otrzymania najniższej rangi w służbie cywilnej – registratora

⁴⁸ Najczęściej były to szkoły miejscowe: gimnazjum wileńskie, mińskie, grodzieńskie, kowieńskie; szkoły powiatowe w Wilnie, Mińsku, Grodnie, Mołodecznie; instytuty i szkoły szlacheckie w Mińsku, Wilnie, Nowogródku.

⁴⁹ Izba Skarbowa Wileńska 1838; Izba Skarbowa Grodzieńska 1841; Izba Skarbowa Mińska 1830, 1858: LVIA, fond 381, ap. 15, b. 169; НИАБГТ, ф. 2, оп. 37, д. 1934; НИАБМ, ф. 333, оп. 2, д. 945; НИАБМ, ф. 299, оп. 7, д. 71.

kolegialnego. Zachowane zaświadczenia szkolne informują często o ukończeniu nauki w danej klasie lub rozpoczęciu kursu nauk na konkretnym poziomie w szkole. Pracownicy administracji najczęściej poświadczali ukończenie jednej lub kilku klas gimnazjalnych – niewielu dysponowało pełnym, siedmioklasowym kursem gimnazjalnym i świadectwem maturalnym⁵⁰. Większość zachowanych świadectw z czteroklasowych szkół powiatowych, których programy odpowiadały pierwszym czterem klasom gimnazjów, zawiera informacje analogiczne o ukończeniu szkoły lub konkretnej klasy. Przyczynę przerwania nauki i poszukiwania posady w urzędzie można upatrywać w trudnej sytuacji ekonomicznej rodzin drobnoszlacheckich. Wielu młodzieńców decydowało się na porzucenie szkoły i podjęcie zatrudnienia, ponieważ rodziny nie stać było na finansowanie dalszej edukacji. Służba cywilna, choć niskopłatna, otwierała przed nimi możliwość kariery, a przede wszystkim odciążała budżet rodzinny⁵¹.

W świetle analizowanego materiału poziom wykształcenia nie zawsze przekładał się na zajmowane stanowiska i pozycję rangową urzędnika. Warto przyjrzeć się najliczniejszej grupie – posiadającym świadectwa ukończenia lub rozpoczęcia nauki w gimnazjach. Ponad 13% pracowników z wykształceniem średnim (pełnym lub niepełnym) znajdowało się poza tabelą rangową. Byli to wyłącznie kanceliści rozpoczynający pracę. Najniższą, XIV rangę – registratora kolegialnego – posiadało prawie 37% urzędników. Zajmowali różne stanowiska: kancelistów, żurnalistów, kontrolerów, pomocników kontrolerów, buchalterów. Były to osoby z różnym stażem pracy – od 4 do 18 lat. Nieco ponad 23% zatrudnionych posiadało rangę sekretarza gubernialnego (XII). W tym wypadku zajmowane stanowiska były bardzo różnorodne – od kancelistów po naczelników referatów. Staż pracy w administracji urzędników z XII rangą sięgał nawet 22 lat. Tylko 8,6% pracowników z wykształceniem średnim uzyskało X rangę – sekretarza kolegialnego. Zajmowali oni stanowiska naczelników referatów i pomocników referatów. Co ciekawe, staż pracy administracyjnej w przypadku tej grupy wynosił średnio 14 lat, co świadczy o regularnych awansach. IX rangę – radcy tytularnego miało 17,4% urzędników. Zajmowali oni stanowiska kontrolerów i naczelników referatów, a ich staż pracy nie przekraczał 22 lat. Powyższe dane świadczą o tym, że pokonywanie kolejnych szczebli w tabeli rang nie wiązało się z wykształceniem. Działy tu czynniki nieuchwytnie w spisach stanu służby – lojalność, protekcje, łapówki.

Niewielka grupa pracowników z wykształceniem wyższym również charakteryzowała się dużymi rozbieżnościami w obsadzie stanowisk i pozycji rangowej. W spisie pracowników Wileńskiej Izby Skarbowej z 1822 r. stanowisko naczelnika referatu ds. cudzoziemców pełnił Jan Proniewicz, w randze asesora kolegialnego (VIII klasa), który rozpoczął pracę w izbie jeszcze podczas studiów na Uniwersytecie

⁵⁰ LVIA, fond 381, ap. 15, b. 165, k. 24–82.

⁵¹ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym–Lublin 1991, s. 270–274.

Wileńskim w 1805 r.⁵² Bardzo szybko, bo już w 1810 r. otrzymał on rangę asesora kolegiального, w której pozostał do 1822 r. Podobną ścieżkę kariery widzimy u radcy oddziału rewizyjnego w Grodzieńskiej Izbie Skarbowej – Wincentego Styczyńskiego, który w 1808 r. ukończył Uniwersytet Wileński, uzyskując tytuł doktora filozofii. Po studiach pracował jako nauczyciel fizyki i matematyki w Witebsku, a następnie w Białymstoku. W 1815 r. uzyskał VIII rangę – asesora kolegiального. Trzy lata później otrzymał VII rangę – radcy nadwornego. W Grodzieńskiej Izbie Skarbowej został zatrudniony w 1819 r. na stanowisku radcy. W 1825 r. zdobył tytuł radcy kolegiального – VI rangę⁵³.

Jan Perepeczo, również absolwent Uniwersytetu Wileńskiego (Wydział Filozoficzny), który uzyskał tytuł kandydata w 1824 r., był zatrudniony w Wileńskiej Izbie Skarbowej w 1835 r. na stanowisku asesora. Rangi zdobywał szybko – IX klasę radcy tytularnego uzyskał w 1829 r.⁵⁴ Jednak posiadanie dyplomu uniwersyteckiego nie było gwarantem szybkiego awansu. Wincenty Dzierżyński, buchalter w Mińskiej Izbie Skarbowej w 1858 r., absolwent prawa na Uniwersytecie Wileńskim, dopiero po 23 latach stażu w służbie cywilnej zdobył IX rangę – radcy tytularnego⁵⁵. O ile do powstania listopadowego daje się zauważyć szybkie wspinanie się po szczeblach tabeli rang i można odnotować widoczną korelację pomiędzy poziomem wykształcenia a zajmowanym stanowiskiem i pozycją rangową, o tyle po powstaniu pomiędzy stanowiskiem, rangą i wykształceniem takiego związku trudno się doszukać. W okresie międzypowstaniowym uwidacznia się blokowanie awansów, głównie urzędników wyznania rzymskokatolickiego. Z awansem rangowym mieli problemy nawet pracownicy posiadający najwyższe kwalifikacje i dyplomy uniwersyteckie. Absolwenci wyższych uczelni zatrzymywali się na IX klasie w tabeli rang. Również w przypadku osób z wykształceniem średnim IX ranga stanowiła dla większości barierę nie do przeskoczenia. Przyspieszenie awansu było możliwe jedynie w guberniach wielkorosyjskich albo w Petersburgu. Wyjednanie posady w stolicy wymagało jednak odpowiedniej protekcji, determinacji i szczęścia. Często sytuacja materialna i rodzinna stanowiła wystarczającą przeszkodę w poszukiwaniu możliwości zarobkowych w głębi Cesarstwa.

Ponad 11% urzędników zatrudnianych na niższych stanowiskach w skarbowych izbach gubernialnych miało za sobą edukację domową. Musieli oni znać język rosyjski i przyswoić umiejętność pisania. Choć większość z nich zatrudniona była na stanowiskach kancelistów, to zajmowali oni również inne posady – buchalterów, kontrolerów, pomocników kontrolerów. W badanej grupie tylko jeden pracownik

⁵² Jan Proniewicz należał do łóż masonskich w Wilnie: był mówcą w loży „Orzeł Słowiański”, członkiem loży „Szkoła Sokratesa” i członkiem honorowym loży „Zum Guten Hirten”. Zob. K. Załęski, *Słownik polskich prawników należących do łóż wolnomularskich*, „Ars Regia” 12 (2010), nr 19, s. 208.

⁵³ НИАБГ, ф. 2, оп. 37, д. 1867.

⁵⁴ LVIA, fond 381, ap. 15, b. 169, k. 371–376.

⁵⁵ НИАБМ, ф. 333, оп. 2, д. 945.

znajdował się poza tabelą rang, większość miała rangę XII (sekretarza gubernialnego) i X (sekretarza kolegijskiego). U jednego z urzędników bez dyplomu szkolnego – Stanisława Wołyńskiego, pracownika Mińskiej Izby Skarbowej w latach 1840–1858, odnotowujemy IX rangę.

Klucz do apanaży służbowych w przypadku badanych urzędników izb skarbowych rysuje się niejasno. W Austrii pensja urzędnicza zależała od rangi i pozycji klasy diety przypisanej do każdego stanowiska służbowego⁵⁶. Pruscy urzędnicy cywilni objęci byli tzw. systemem stopni wynagrodzenia (*Gehaltsstufensystem*), gdzie awanse do wyższych stopni (i przypisanych do nich pensji) następowały automatycznie, po zwolnieniu się stanowiska⁵⁷. W przypadku urzędników Cesarstwa Rosyjskiego pensja urzędnicza formalnie wiązała się z pozycją rangową i zajmowanym stanowiskiem, jednak w rzeczywistości korelacja zarobków z rangą i posadą nie była klarowna. Pensje na poszczególnych stanowiskach wykazywały duże wahania. Zwrócił na to uwagę Piotr Zajączkowski, który porównał różnice w uposażeniu wyższych urzędników ministerialnych⁵⁸. Urzędnicy wyżsi, zatrudnieni w administracji terenowej, mieli określone, przypisane do stanowiska, pensje. Wysokość gaży była uzależniona od guberni, które podzielono w 1800 r. na gubernie I rzędu (35 guberni) i II rzędu (7 guberni, w tym litewska). W guberniach II rzędu uposażenie urzędników było wyższe. I tak w guberniach I rzędu sekretarze zarządu gubernialnego i izb gubernialnych otrzymywali pensje w wysokości 250 rubli, a w guberniach II rzędu – 450 rubli rocznie. Do pensji podstawowej przydzielano dodatki, tzw. stołowe i kwaterunkowe – w niektórych przypadkach przekraczające podstawę wynagrodzenia. Do tego dochodziły specjalne dodatki za wysługę lat i nagrody za nienaganą służbę. Nagrody były przydzielane przez naczelników urzędów prowincjonalnych uznaniowo. Niejednokrotnie wysokość nagrody równała się rocznej pensji. Uposażenie gubernatorów i wicegubernatorów też było zróżnicowane – w 1845 r. gubernator otrzymywał 1716 rubli pensji i tyle samo dodatku stołowego, czyli razem 3432 ruble rocznie. Penzeński gubernator Aleksander Panczulidzew zarabiał rocznie ponad 8600 rubli⁵⁹. Zarobki wicegubernatorów w latach pięćdziesiątych wynosiły 1400 rubli podstawy i 600 rubli dodatku stołowego. Dodatkowe dochody w ich przypadku często również znacznie przekraczały podstawę pensji. W latach pięćdziesiątych naczelnicy izb skarbowych otrzymywali uposażenie podstawowe w wysokości od 1400 do 1428 rubli oraz od 1132 do 1428 rubli dodatku stołowego rocznie⁶⁰. Radcy dostawali od 500 do 700 rubli rocznego uposażenia. Zdarzały się też dodatkowe apanaże, np. Cyryl Łazarowicz,

⁵⁶ R. Tomczyk, *Urzędnicy cywilni w Austrii (1740–1918)*. Studia z historii prawa i administracji, Szczecin 2012, s. 121–122.

⁵⁷ Zob. Ch. Myschor, *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznańskim 1871–1918*, Poznań 2014.

⁵⁸ П.А. Зайончковский, *op. cit.*, s. 78–79.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 74–76.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 77.

radca oddziału rewizyjnego Grodzieńskiej Izby Skarbowej, w 1858 r. otrzymywał pensję w wysokości 360 rubli oraz dodatki – stołowy (200 rubli) i kwaterunkowy (350 rubli), co dawało razem 910 rubli rocznie⁶¹. Zarobki pozostałych urzędników były zdecydowanie niższe. Możemy je prześledzić na podstawie formularzy pracowników Mińskiej Izby Skarbowej w 1858 r. Najwyższe uposażenie – 300 rubli pensji podstawowej i 100 rubli dodatku stołowego – wykazano u dziewięciu radców tytularnych, którzy byli zatrudnieni na etatach buchalterów i kontrolerów. Pośród nich jeden otrzymywał również 215 rubli dodatku kwaterunkowego (urzędnik wyznania prawosławnego). Ich staż pracy w izbie wynosił od 7 do 27 lat. W drugim przedziale płacowym znalazło się 23 pracowników zarabiających od 200 do 215 rubli, z dodatkiem stołowym w wysokości 86 rubli. To pracownicy na stanowiskach: buchalterów, kontrolerów, naczelników referatów, archiwistów, protokolantów i żurnalistów. Zajmowali oni różne pozycje rangowe od IX do XIV klasy, a ich staż pracy wynosił od 4 do 12 lat. W trzeciej grupie płacowej, o zarobkach od 144 do 156 rubli (dodatek stołowy w wysokości 44 rubli był przyznany tylko jednemu pracownikowi), znajdujemy 15 osób – posiadaczy rang od X do XIV (jest też trzech pracowników bezrangowych). Urzędnicy z tej grupy byli zatrudnieni na stanowiskach kancelistów i pomocników naczelników stołów. Staż pracy wynosił tu nawet 24 lata. W kolejnej grupie urzędników, liczącej 34 osoby zarabiające od 108 do 132 rubli, znajdujemy głównie pracowników bezrangowych i z najniższą rangą – registratora kolegialnego (trzech pracowników jest z XII rangą). Prawie wszyscy (32 osoby) należeli do służb kancelaryjnych. Staż pracy w tej grupie nie przekraczał 8 lat. Najniższą pensję w wysokości 86 rubli pobierał jeden bezrangowy kancelista, świeżo zatrudniony w izbie. Jeden z pracowników nie otrzymywał wynagrodzenia (Ludwik Sawicki; XIV ranga). W 1855 r. objął bezpłatny wakat na stanowisku pomocnika kancelaryjnego⁶². Analiza „formularnych spisków” pokazuje, że gaże pracowników administracji nie miały bezpośredniego przełożenia na rangę, zajmowane stanowisko, wykształcenie i staż pracy. Różnice w wysokości uposażenia urzędników z IX rangą, zajmujących to samo stanowisko służbowe i wykazujących podobną wysługę lat, były duże – wynosiły nawet 200 rubli. Podobnie sprawa wygląda w grupie posiadaczy najniższej rangi.

Ogólnie można stwierdzić, że uposażenie niższych urzędników zatrudnionych w izbach było niskie. Średnia pensja kancelisty, w wysokości 120 rubli rocznie (10 rubli miesięcznie), nie wystarczała na zaspokojenie podstawowych potrzeb egzystencjalnych. Dla porównania można podać, że roczna opłata za naukę w gimnazjum i instytucjach szlacheckich wynosiła 18–20 rubli rocznie, ponad 70 rubli kosztował obowiązkowy strój gimnazjalny (mundur, obuwie), bursa gimnazjalna to już koszt ok. 250 rubli rocznie⁶³. Ceny żywności w Wilnie w drugiej połowie

⁶¹ LVIA, fond 378, ap. 121, b. 2296, k. 16–29.

⁶² НИАБМ, ф. 333, оп. 2, д. 945.

⁶³ L. Zasztowt, *op. cit.*, s. 279–282.

lat czterdziestych przedstawiały się następująco: funt chleba razowego kosztował 1,5 kopiejki, funt mięsa – 3,5 kopiejki, funt masła – 10 kopiejek. Obowiązujący w pracy biurowej strój był również sporym wydatkiem. „Wyprawka” urzędnika rozpoczynającego pracę w kancelarii gubernatora w Nowogrodzie, w 1849 r., według zapisów w pamiętniku, gdzie znajdujemy skrupulatne wyliczenie wszystkich części garderoby, to wydatek ponad 150 rubli⁶⁴, czyli przekraczający roczną pensję kancelisty. Ponadto głodowe pensje w kancelariach wypłacano nieregularnie. Pracownik Wileńskiej Izby Dóbr Państwowych – sekretarz kolegialny (X ranga), zatrudniony na stanowisku kancelaryjnym, w 1856 r. informował swojego brata o „korzystnej dla kieszeni wiadomości” – otrzymaniu pensji za cztery miesiące w wysokości 56 rubli⁶⁵. W prywatnej korespondencji urzędników znajdujemy informacje dotyczące przestojów w wypłatach, wstrzymywania nagród, niewypłacania dodatków stołowych i nadmiernego obciążenia obowiązkami⁶⁶. W latach czterdziestych i pięćdziesiątych marzeniem wielu pracowników biur była posada w guberniach centralnych, gdzie regularność wypłat i „przewidywalność” awansu gwarantowały stabilizację⁶⁷.

Średnia wieku i stan cywilny

Dziewiętnastowieczne listy stanu służby urzędników guberni północno-zachodnich zawierają nie tylko dane ukazujące przebieg kariery zawodowej pracowników administracji, ale również informacje dotyczące wieku i stanu cywilnego. Najstarsi pracownicy izb w grupie sondażowej mieli 64 lata, najmłodsi – 18. Średnia wieku pracowników wynosiła 36 lat. Pośród pracowników do 30. roku życia większość dysponowała najniższą, XIV rangą, zaledwie kilku pracowników miało XII rangę. W tej grupie znaleźli się również pracownicy bezrangowi. Pośród trzydziestolatków znajdujemy urzędników od XIV do VII rangi. W grupie pracowników powyżej 40. roku życia występowały urzędnicy z rangą od XIV do IV – przeważali radcy tytularni (IX ranga).

W zależności od poziomu skrupulatności spisującego akta w listach stanu służby odnotowywano stan cywilny urzędnika, pochodzenie, konfesję i nazwisko małżonki oraz imiona, wiek i wyznanie dzieci. Analiza „formularnych spisków” ukazuje pewne ogólne tendencje, charakterystyczne dla różnych grup pracowników administracji: im wyższa ranga, tym wyższy procent urzędników żonaty; im niższa ranga, tym wyższy procent kawalerów – niezależnie od wieku urzędnika. Przeszkodami w założeniu rodziny były przede wszystkim niska pozycja materialna

⁶⁴ LVIA, fond 1135, ap. 20, b. 103, A. Doliński, *Materiały do pamiętników*, k. 365–366.

⁶⁵ *Ibidem*, b. 97, List Antoniego Łazarowicza do Artura Dolińskiego, 24 lipca 1856, k. 240–242.

⁶⁶ *Ibidem*, List Romualda Łazarowicza do Artura Dolińskiego, 22 marca 1852, k. 246–247.

⁶⁷ M. Korybut-Marciniak, *Romuald Łazarowicz (1811–1878) – carski urzędnik, zakonnik, kapitan*, „Echa Przeszłości” 17 (2016), s. 116–118; *eadem*, *Antoni Wincenty Łazarowicz (1819–1905) – carski urzędnik, literat, kolekcjoner*, „Niepodległość i Pamięć” 24 (2017), nr 3, s. 62–65.

i niestabilność zawodowa, stąd też największy procent pracowników niezonatych zauważyć można pośród służb kancelaryjnych. W grupie pracowników bezrangowych i posiadających najniższą rangę mamy 22,5% żonatych i wdowców; pozostali to kawalerowie. Oczywiście wiele zależało od wieku urzędnika – im wyższa średnia wieku, tym niższy procent osób stanu wolnego, jednak w spisach często spotykamy tzw. starych kawalerów, którzy przekroczyli 40. rok życia. W badanej grupie ponad 52% urzędników zawarło związki małżeńskie. Prawie 69% żonatych urzędników posiadało potomstwo. Znalezienie kobiety, która zechciałaby połączyć się węzłem małżeńskim z niższym urzędnikiem, nie było łatwe. W liście dziewiętnastowiecznej kresowej panny na wydaniu, charakteryzującej kawalera – pracownika kancelarii, o bardzo miłej aparycji i wielu talentach, czytamy: „[...] żenić się nie może, bo jest tylko biuralistą, a tak rozsądnym, że nie chce żadnej panienki w romans wprowadzić, żeby nie zrobić zawodu”⁶⁸. „Biuralistę” traktowano w warstwach herbowych jako osobę niezdatną do związku małżeńskiego i nierokującą nadziei na utrzymanie rodziny na odpowiedniej stopie materialnej. Do zawarcia związków małżeńskich dochodziło zazwyczaj po osiągnięciu pewnej stabilizacji zawodowej i materialnej. Wysoki odsetek kawalerów może świadczyć o tym, że wielu pracowników administracyjnych takiej stabilizacji nie uzyskało. Również warunki zatrudnienia nie sprzyjały życiu rodzinnemu. Urzędnicy na niższych stanowiskach nie mieli unormowanego czasu pracy, często byli obciążani zadaniami, które pochłaniały większość czasu wolnego⁶⁹.

Jak wynika z wpisów, żonami urzędników zostawały jednak szlacheckie córki – prawdopodobnie reprezentantki zubożałej i średniej szlachty. Konfesja pracownika i małżonki w większości badanych przypadków była zgodna, ale zdarzały się małżeństwa mieszane – urzędnik wyznania prawosławnego żenił się z katoliczką. Rodziny niższych urzędników często borykały się z problemami materialnymi. Pensje niższych pracowników administracji były niskie, a brak stabilności zatrudnienia, częste wyjazdy związane z pracą w terenie lub translokacje powodowały, że rodziny doświadczały długich okresów rozłąki⁷⁰.

Prawie 19% urzędników żonatych nie posiadało potomstwa. Rodziny urzędnicze najczęściej liczyły 1–2 dzieci. W badanej grupie jeden z urzędników miał sześcioro dzieci, 6 urzędników – pięcioro, 4 – czworo. Zwraca uwagę fakt, że rodziny wielodzietne, posiadające czworo dzieci lub więcej, to rodziny urzędników wyższych klas (III–X). Wśród pracowników izb mających potomstwo w liczbie od 1 do 3 pojawia się tylko jeden urzędnik bezrangowy; pozostali występują w randze XIV–IX.

⁶⁸ LVIA, fond 1135, ap. 20, b. 98, List Eufemii Symonowicz do Artura Dolińskiego, 7 marca 1860, k. 487.

⁶⁹ Por. M. Korybut-Marciniak, *Antoni Wincenty Łazarowicz...*, s. 60–62.

⁷⁰ *Eadem, Dziewiętnastowieczna rodzina urzędnicza w rozproszeniu. Samotność, wyobcowanie, niepewność w codzienności kresowej inteligencji urzędniczej*, „Rocznik Antropologii Historii” 12 (2019), s. 133–147.

Dużym wyzwaniem dla rodziny urzędniczej było wykształcenie potomstwa. Koszty edukacji nawet w szkole średniej stanowiły niemały wydatek. Często mężczy potomkowie urzędnika kontynuowali profesję biurową. Przykład stanowi kancelista w Wileńskiej Izbie Skarbowej w 1802 r., sekretarz kolegiálny – 31-letni Wincenty Rogalski, syn Józefa, posiadacz 22 dusz męskich w powiecie trockim. Rozpoczął służbę w 1797 r. – został sekretarzem w powiatowej policji ziemskiej. W 1806 r. znajdujemy go w składzie zarządu gubernialnego (rządu guberskiego) guberni litewsko-wileńskiej⁷¹. Urzędnik ożeniony z Joanną Rostotkiewicz miał dwóch synów: Adama i Leona, którzy również przyjęli posady urzędnicze⁷². Adam Rogalski (1800–1843), absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, redaktor „Bałamuta Petersburskiego”, literat, po studiach wyjechał do Petersburga, gdzie wstąpił do służby administracyjnej, szybko osiągając rangę radcy tytularnego⁷³. Młodszy syn Wincentego – Leon Rogalski (1806–1878), literat, historyk, redaktor „Wizerunków i Roztrząsań Naukowych”, również podjął posadę administracyjną – po wyjeździe do Warszawy, w 1835 r. został sekretarzem Rady Wychowania w Królestwie Polskim⁷⁴. Takich przykładów kontynuacji przetartych przez ojców szlaków zawodowych, którymi podążali synowie, można znaleźć więcej⁷⁵.

Podsumowanie

Pomimo starań caratu niższy personel administracyjny w guberniach północno-zachodnich do powstania styczniewego nie został zrusyfikowany. Udział miejscowej ludności w administracji gubernialnej był przeważający. Rosyjscy generał-gubernatorzy, na których spoczywał obowiązek organizacji administracji terenowej, opierali się na społeczności lokalnej – zmuszał do tego ciągły niedobór personelu, który wraz z rozwojem systemu biurokratycznego pogłębiał się. Urzędnicy obejmujący posady w różnych izbach, urzędach, komisjach, komitetach należeli do konstytuującej się warstwy inteligencji, wywodzącej się głównie ze zdeklasowanej szlachty polskiego pochodzenia. Wybór urzędniczej ścieżki zawodowej był najczęściej podyktowany koniecznością zapewnienia materialnego zabezpieczenia i ucieczką przed degradacją społeczną. Stanowiska kierownicze w izbach skarbowych obejmowali Rosjanie. Wielu z nich, zwłaszcza w początkach XIX w.,

⁷¹ *Kalendarzyk polityczny dla Wydziału Uniwersytetu Imperatorskiego Wileńskiego na rok 1806*, Wilno 1806, s. nlb.

⁷² Cz. Małewski, *Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku. Powiaty lidzki, oszmiański i wileński*, Warszawa 2016, s. 747.

⁷³ R. Skręt, *Rogalski Adam*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 31, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988–1989, s. 409–410.

⁷⁴ *Idem*, *Rogalski Leon*, PSB, t. 31, s. 412–413.

⁷⁵ Zob. M. Korybut-Marciniak, *Dziecko w rodzinie urzędniczej w świetle materiałów Artura Dolińskiego*, w: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 5: „Świat dziecka”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź-Olsztyn 2016, s. 47–65.

przed rozpoczęciem służby cywilnej miało za sobą karierę wojskową. Urzędnicy prawosławni pojawiali się nielicznie również na niższych stanowiskach. W ich przypadku dają się zauważyć szybsze awanse w tabeli rang i wyższe uposażenie. Polacy w strukturach administracyjnych guberni północno-zachodnich byli traktowani nieufnie, co znajduje odbicie w blokadach awansów i niższym uposażeniu. Przekroczenie progu IX rangi od początku lat trzydziestych było możliwe jedynie przez Polaków odbywających służbę w guberniach centralnych Cesarstwa.

Analiza składów osobowych izb skarbowych ukazuje środowisko cechujące się średnim lub niepełnym średnim wykształceniem. Poziom wykształcenia nie stanowił jednak czytelny kryterium w przydziale stanowisk, zajmowanej pozycji rangowej i wysokości gaży. Sytuacja socjalna większości urzędników niższych rang była trudna. Niskie uposażenie uniemożliwiało stabilizację materialną, co przyczyniało się do zjawiska bezżenności. Blisko połowa pracowników izb skarbowych nie decydowała się na założenie rodziny. Synowie urzędników często kontynuowali tradycje zawodowe, wstępując do służby cywilnej.

Sketch for a Portrait of Officials of Russian North-Western Gubernias to the Late 1850s, on the Example of Officials of the Treasury Chambers

Abstract

The article depicts the clerical environment in the Russian Empire's north-western gubernias on a limited observation field. Employees of selected treasury chambers of the north-western gubernias of the first half of the nineteenth century are analysed, with their social and national background, education, family situation, and material status of the group – the emerging professional intelligentsia. The analysis is based on descriptions of the service status of employees of individual tax chambers preserved in Lithuanian and Belarussian archives, annual reports of the chambers, documentation of nobility deputations, educational institution files, and rank promotions. Descriptions of the service status of employees of the Vilnius, Grodno and Minsk tax chambers made it possible to identify 225 officials. The analysis shows the environment of a constituting stratum of the intelligentsia, originating mainly from the declassed gentry of Polish origin. The choice of a clerical career path was most often dictated by the need to provide material security and escape social degradation. An intermediate or incomplete secondary education characterised the group. Low payments prevented the material stability of clerks, which contributed to their celibacy.

Эскиз к портрету чиновников северо-западных губерний России до конца 1850-х гг. на примере чиновников казенных палат

Аннотация

Статья характеризует чиновничью среду в северо-западных губерниях Российской империи в ограниченной сфере проведения исследования. Анализируются служащие отдельных казенных палат северо-западных губерний в первой половине XIX века. Показаны

социальное и этническое происхождение, образование, семейное положение и материальный статус этой группы – формирующейся профессиональной интеллигенции. Анализ основан на сохранившихся в литовских и белорусских архивах послужных списках служащих отдельных палат, годовых отчетах палат, документах дворянских депутатских собраний, делах учебных заведений, документах о повышении в чине. Послужные списки служащих Виленской, Гродненской и Минской казенных палат позволили идентифицировать 225 чиновников. Проведенный анализ показывает среду образующегося слоя интеллигенции, происходившей в основном из деклассированной шляхты польского происхождения. Чаще всего, выбор чиновничьего карьерного пути был продиктован необходимостью материального обеспечения во избежание социальной деградации. Для этой группы было характерно среднее или неполное среднее образование. Низкое жалование препятствовало материальной стабильности чиновников, что способствовало возникновению феномена безбрачия.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Rkps IV 10633, M. Brenszejn, Władze zwierzchnie wschodnich prowincji dawnej Rzeczypospolitej

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas

ф. 378, оп. 121, д. 2296

ф. 381, оп. 15, д. 158, 160, 165, 169

ф. 1135, оп. 20, д. 97, 98, 103

Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно

ф. 1, оп. 22, д. 75

ф. 2, оп. 37, д. 1831, 1867, 1934

Национальный исторический архив Беларуси (Минск)

ф. 299, оп. 7, д. 71

ф. 333, оп. 2, д. 945

Źródła drukowane

Kalendarzyk polityczny dla Wydziału Uniwersytetu Imperatorskiego Wileńskiego na rok 1806, Wilno 1806.

Kalendarzyk polityczny dla Wydziału Uniwersytetu Imperatorskiego Wileńskiego na rok 1807, Wilno 1807.

Kalendarzyk polityczny dla Wydziału Uniwersytetu Imperatorskiego Wileńskiego na rok 1822, Wilno 1822.

Powstanie powiatu wileńskiego przez A.J. Jednego w powstaniu tem uczestnika, w: *Pamiętniki polskie*, t. 3, z. 2, Paryż 1845.

Памятная книжка Виленской губернии на 1845 г., Wilno 1845.

Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2, Санкт-Петербург 1837, т. 12, № 9894.

Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2, Санкт-Петербург 1841, т. 15, № 13047.

Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2, Санкт-Петербург 1841, т. 16, № 14802, 14182.

Оpracowania

Beauvois D., *Inteligencja bez wyjścia: wiedza a przywileje społeczne w Wileńskim Okręgu Szkolnym (1802–1832)*, w: *Inteligencja polska pod zaborami. Studia*, red. R. Czepulis-Rastenis, Warszawa 1979, s. 11–106.

Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym–Lublin 1991.

Bieliński J., *Szubrawcy w Wilnie (1817–1822). Zarys historyczny*, Wilno 1910.

Bogdanow S., Górak A., Latawiec K., Legieć J., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. 1: *Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, Lublin 2015.

Bogdanow S., Górak A., Latawiec K., Legieć J., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. 2: *Ministerstwo Finansów*, Lublin 2016.

Bogdanow S., Górak A., Latawiec K., Legieć J., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. 3: *Zarząd skarbem, finansami, przemysłem i handlem*, Lublin 2018.

Chwalba A., *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917*, Warszawa 2001. *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 1, red. A. Górak, I. Łuć, D. Magier, Lublin–Siedlce 2008.

Dzieje biurokracji na ziemiach polskich, t. 2, red. A. Górak, D. Magier, Lublin–Siedlce 2009.

Dzieje biurokracji na ziemiach polskich, t. 3, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin–Siedlce 2010.

Dzieje biurokracji, t. 4, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin–Siedlce 2011.

Dzieje biurokracji, t. 5, red. A. Gaca, A. Górak, Z. Naworski, Lublin–Toruń–Włocławek 2013.

Dzieje biurokracji, t. 6, red. T. Bykowa, A. Górak, G. Smyk, Lublin 2016.

Dzieje biurokracji, t. 7, red. T. Bykowa, A. Górak, J. Legieć, Lublin 2018.

Dzieje biurokracji, t. 8, red. T. Bykowa, A. Górak, J. Legieć, Lublin 2018.

Górak A., Kozłowski J., Latawiec K., *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*, Lublin 2014.

Górak A., Kozłowski J., Latawiec K., *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*, wyd. 2 uzupeł. i popr., Lublin 2015.

Górak A., Latawiec K., *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim, 1839–1918*, Lublin 2014.

Korobowicz A., Witkowski W., *Prawo i sądy na zabranych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XIX w.*, „Czasopismo Prawno Historyczne” 55 (2003), z. 1, s. 76–83.

Korybut-Marciniak M., *Antoni Wincenty Łazarowicz (1819–1905) – carski urzędnik, literat, kolekcjoner*, „Niepodległość i Pamięć” 24 (2017), nr 3, s. 55–96.

Korybut-Marciniak M., *Dziecko w rodzinie urzędniczej w świetle materiałów Artura Dolińskiego*, w: *Życie prywatne Polaków w XIX wieku*, t. 5: „Świat dziecka”, red. J. Kita, M. Korybut-Marciniak, Łódź–Olsztyn 2016, s. 47–65.

Korybut-Marciniak M., *Dziewiętnastowieczna rodzina urzędnicza w rozproszeniu. Samotność, wyobcowanie, niepewność w codzienności kresowej inteligencji urzędniczej*, „Rocznik Antropologii Historii” 12 (2019), s. 133–147.

- Korybut-Marciniak M., *Romuald Łazarowicz (1811–1878) – carski urzędnik, zakonnik, kapłan*, „Echa Przeszłości” 17 (2016), s. 113–138.
- Malewski Cz., *Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku. Powiaty lidzki, oszmiański i wileński*, Warszawa 2016.
- Między irredentą a kolaboracją. Ugoda, lojalizm i legalizm. „Dusza urzędnika” – ludzie i ich kariery*, red. A. Szmyt, Olsztyn 2015.
- Między irredentą a kolaboracją. Ugoda, lojalizm i legalizm. „Dusza urzędnika” – zewnętrzna akceptacja i wewnętrzna niezgoda?*, red. N. Kasperek, M. Klempert, Olsztyn 2015.
- Myschor Ch., *Wyżsi urzędnicy pruskiej administracji prowincjonalnej w Poznańskim 1871–1918*, Poznań 2014.
- Skwarczyński Z., *Kazimierz Kontrym. Towarzystwo Szubrawców. Dwa studia*, Łódź 1961.
- Stiepanow W.L., *Przedrewolucyjna biurokracja rosyjska – zasadnicze etapy i tendencje rozwoju (VII – początek XX wieku)*, w: *Dzieje biurokracji*, t. 4, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin–Siedlce 2011, s. 41–62.
- Suma T., *Urzędnicy poczty Królestwa Polskiego w latach 1815–1866. Próba charakterystyki zbiorowości*, Warszawa 2008.
- Szczepański J., *Urzędnicy administracji państwowej Królestwa Polskiego w latach 1815–1866 (na przykładzie guberni radomskiej)*, Kielce 2015.
- Tomczyk R., *Urzędnicy cywilni w Austrii (1740–1918). Studia z historii prawa i administracji*, Szczecin 2012.
- Urzędnicy i urzędy w społeczeństwie XIX wieku. Zbiór studiów*, red. A. Kulecka, Warszawa 2017.
- Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815–1915). Materiały do biogramów*, red. A. Kulecka, Warszawa 2019.
- Winiarski B., *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, Poznań 1923.
- Załęski K., *Słownik polskich prawników należących do łóz wolnomularskich*, „Ars Regia” 12 (2010), nr 19.
- Zasztowt L., *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.
- Żytkowicz L., *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7*, Wilno 1938.
- Волков С.В., *Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь*, Москва 2016.
- Горизонтов Л.Е., *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше*, Москва 1999.
- Зайончковский П.А., *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.*, Москва 1978.
- Писарькова Л.Ф., *Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века*, „Человек” 3 (1995), с. 128–138.
- Семенова Н.Л., *Гражданские губернаторы и казенные палаты в системе местного управления Российской Империи в конце XVIII-первой трети XIX в.*, „Известия Самарского научного центра РАН” 18 (2016), № 13, с. 31–35.
- Токць С., *Мясцовая шляхта і дзяржаўная адміністрацыя Расійскай імперыі ў Гродзенскай губерні: лаяльнасьць і супраціў*, Гродна 2019.
- Токць С., *Шляхта Гродзенскай губерні на расійскай дзяржаўнай службе ў 30–50-ыя XIX гадыст*, „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich” 3 (2017), nr 3, s. 139–140.
- Шепелев Л.Е., *Чиновный мир России. XVIII – начало XX вв.*, Санкт-Петербург 1999.

Maria Korybut-Marciniak, dr hab. nauk humanistycznych; pracownik Instytutu Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. W centrum swoich zainteresowań badawczych stawia historię społeczną ze szczególnym uwzględnieniem ziemiaństwa, inteligencji oraz społecznie odrzuconych w XIX stuleciu na obszarze ziem litewsko-białoruskich (maria.korybut-marciniak@uwm.edu.pl).

Maria Korybut-Marciniak, PhD with habilitation, employee of the Institute of History at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn. She focuses her research interests on social history with particular emphasis on the landed gentry, intelligentsia and the socially rejected in the 19th-century Lithuanian-Belarusian lands (maria.korybut-marciniak@uwm.edu.pl).